

РЕІНТЕРПРЕТАЦІЯ МЕНТАЛЬНОЇ МОДЕЛІ В СТАРОСТІ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЗАДАЧА

Смутьсон М.Л.

Смутьсон М.Л. Реінтерпретація ментальної моделі в старості як інтелектуальна задача

У статті показано, що процес реінтерпретації ментальної моделі старою людиною (при використанні технологій структурованого автонаративу та екстерналізації проблеми старості за допомогою відповідних метафор) можна розглядати як розв'язування інтелектуальної задачі.

Ключові слова: старість, ментальна модель, реінтерпретація, наратив, екстерналізація проблеми, інтелектуальна задача.

Смутьсон М.Л. Реинтерпретация ментальной модели в старости как интеллектуальная задача

В статье показано, что процесс реинтерпретации ментальной модели пожилым человеком (при использовании технологий структурированного автонарратива и экстернализации проблемы старости с помощью соответствующих метафор) можно рассматривать как решение интеллектуальной задачи.

Ключевые слова: старость, ментальная модель, реинтерпретация, нарратив, экстернализация проблемы, интеллектуальная задача.

Smulson M.L. Reinterpretation of the mental model in the old age as an intellectual problem

In the article the mental model reinterpretation process by the old person (using the technologies of the structured athonarrative and the method of the externalization of the old age problem with adequate metaphors) is analyzed as an intellectual problem solving.

Key words: the old age, mental model, reinterpretation, narrative, externalization of the problem, intellectual problem.

Успішне вирішення кризи старості передбачає особистісний розвиток (саморозвиток) у напрямку поглиблення розуміння світу, мудрості, осмислення прожитого і пережитого протягом життя [4, 10]. Відсутність готовності до таких змін життєвої позиції та цінностей, до трансформації ментальної моделі свідчить про непереборену кризу зустрічі зі старістю, а зростання ригідності, у свою чергу, веде до деменції. Тому трансформація (реінтерпретація) ментальної моделі людиною, в якій власна старість займає безумовно проблемне, болюче місце, не може не бути принциповою метою роботи по психологічній підтримці літніх людей. Однак реінтерпретаційні впливи не можуть бути вибудовані, з одного боку, без відповідного дослідження структури існуючої

ментальної моделі, а з іншого, без збереженої здатності старої людини до розв'язування такої непрості інтелектуальної задачі.

Ми вже аналізували раніше структуру ментальної моделі, зокрема, в старості [12, 13, 14], і відзначали, що її системоутворювальною ознакою є *смысл* (смысл життя). Дослідження свідчать, що *смысл* життя у більшості респондентів будь-якого віку пов'язаний із саморозвитком. Так, саморозвиток і в старості залишається підґрунтям *смыслу* життя. Але, як свідчать дослідження М.В.Єрмолаєвої, він може бути різним залежно від стратегії старіння. Оптимальна стратегія здійснюється як тенденція людини до збереження старих і до формування нових соціальних зв'язків, які надають їй можливість відчувати свою суспільну користь. Друга стратегія характеризується намаганням продовжити власне існування, тобто переходом до активності «вживання». Це тип нормального старіння, якщо у людини похилого віку немає проявів деменції [7].

Відповідно, відрізняються типи психологічної підтримки. З іншого боку, слід зазначити, що сучасні моделі *смыслу*, в тому числі і *смыслу* життя, є конвенціональними, тобто продуктом нашої домовленості про те, що вважати *смыслом*, і ця домовленість зумовлена культурними умовами нашого буття. Серед визначень *смыслу* виділяють *інтенціоналістське* (*смысл* – це цільова направленість, ціннісна орієнтованість). Вирази *смысл життя* та *смысл буття* відносяться до такого визначення (тобто *щось робити з думкою, мисленням*). У той же час для розуміння ментальної моделі має значення *контекстуальне* визначення, відповідно до якого *смысл* – це виражений знаком спосіб задання значення, тобто більш широкий контекст для значень мовних виразів, текстів, образів свідомості, ментальних станів тощо. Інакше кажучи, йдеться про ідею, точку зору, сутність (*ту чи іншу*).

Нарешті, *контентуальне* визначення (від *контент* – зміст) визначає *смысл* як те, що складається з думок (*щось* на зразок ментальної моделі). Це утворення є особистісно значущою, конкретно-цілісною систематичною єдністю, і тому синергійно й емерджентно [2].

Проведений нами теоретичний аналіз проблеми, а також результати експериментальних досліджень переконливо свідчать про провідні психологічні умови трансформації ментальних моделей: зв'язок цього процесу з інтелектуальними зрушеннями і збагаченням інтелекту, з рефлексією і інтерпретаційним (наративним) потенціалом суб'єкта, з одного боку, і готовністю суб'єкта до саморозвитку, з іншого.

При розробці технологій реінтерпретаційного впливу на ментальну модель в старості ми спираємося на концепцію саморозвитку особистості Г.С.Костюка (більш докладно див. [8, 15]). Цю концепцію можна

сьогодні порівняти з ідеєю особистості як суб'єкта життєвого шляху С.Л.Рубінштейна. К.А.Абульханова зазначає, що С.Л.Рубінштейн знайшов того, хто сам зв'язує павутиння свого життя з вікової, родієвої, творчої, соціальних досягнень та інших ніточок. «Він знайшов того, хто зв'язує їх сам, а тому по-своєму і одночасно по-іншому, ніж решта. Він знайшов того, хто визначає, як їх зв'язати..... Цей «хтось» – особистість як суб'єкт життя» [1, с. 116]. Він знімає, відповідно, протиріччя індивідуального і типового, вводить категорію суб'єкта і виводить його на сцену життя.

Ще радикальніше аналізує підхід С.Л.Рубінштейна Г.С.Батишев [3], оскільки вважає, що його критика теорії інтеріоризації «допомагає нам сьогодні не помилятися в оцінці сучасної її форми, яка аргументується засобами так званого діяльнісного підходу» [там само, с. 223]. І далі: суб'єктність невірро витлумачується, якщо сама діяльність слугує тільки посередником для зовні накладеного впливу речового середовища і якщо цьому середовищу надається провідна роль замість суб'єктивного саморозвитку.

Однак в концепції Г.С.Костюка такого різкого протиріччя не знаходимо. Суб'єктивний саморозвиток розглядається ним як такий, в якому суб'єкт ставить власну мету розвитку, і використовує для її досягнення різні можливості і потенціал, який, зокрема, пропонує зовнішнє (в тому числі речове) середовище. Ми тлумачимо саморозвиток як зміну ментальної моделі світу, або системи ментальних моделей (менталітету); а також як набуття нового смислу; як реінтерпретацію особистого досвіду. Саморозвиток визначається переструктуруванням, ампліфікацією, реінтерпретацією, реконструкцією ментальних моделей світу, перебудовою зв'язків між ними на всіх рівнях у метаментальній моделі (тобто системній моделі, яка й визначає особистість) [15].

Для вікової категорії, яка є предметом нашого дослідження, тобто для похилого віку, найбільш адекватною формою експліcitaції ментальної моделі ми вважаємо наратив, а вплив на наратив, з іншого боку, найбільш адекватним реінтерпретаційним впливом. Особливо це стосується автонаративу, тобто наративу щодо власного життя або певних його періодів (докладно див. [12,14]). На цьому й ґрунтується розробка відповідних технологій. Наш підхід до створення структурованого автонаративу (методика «Книга життя») пропонує скоротити «велику» і неструктуровану розповідь про своє життя до змісту книги про своє життя у вигляді назв всіх її розділів. Крім того, йдеться про письмове відтворення (фіксацію) автонаративу на відміну від усної розповіді. Використовуються також технології супроводу: методики «Кола життя», забарвлення, співбесіда.

Отже, структурований автонаратив в комплексі з супроводжуючими методами («Кола життя», забарвлення, співбесіда) надає певні можливості для дослідження ментальної моделі світу, причому як зовнішнім спостерігачем (психологом, соціальним працівником), так і самою літньою людиною. Це, перш за все, вибудовані в часі узагальнені етапи життя, позначені минулим, сучасним і майбутнім у відповідній кількості, а також запаралелені з власною концепцією часу («Круги життя»). Крім того, плинний теперішній розділ (яким є життєвий етап зараз?), наступний розділ (розділи) книги життя (що чекає?), конотації до кожного розділу (зміст, у тому числі асоціаційний), актуальний (провідний) розділ, забарвлення за методикою О.М.Парачева – нове в методі (додає ще одна, поряд з колами, невербальна складова) [14].

До речі, використання кіл і забарвлення розширює розгляд наративу від мовних, вербальних до будь-яких знакових, семіотичних побудов. Однак ясно, що це є можливим тільки в комплексі з вербальним наративом і під його егідою.

Одним із подальших завдань нашого дослідження є розробка методів впливу на рефлексивно-смыслові та реінтерпретаційні перетворення ментальної моделі світу старої людини. Не викликає сумнівів принципове розуміння того, що ментальну модель взагалі досить важко змінити, і що це особливо стосується похилого віку, з його перевіреною роками ментальною моделлю. Р.М. Грановська [6] у цьому зв'язку зазначає, що засвоєння нового потребує зусиль, а без них людина готова вірно сприйняти тільки те, що хоча б до деякої міри є організованим за законами її внутрішнього світу, тобто відповідає її ментальній моделі. Все визначається схемами, сформованими попередньо в її Моделі Світу, а щодо того, що не відповідає моделі, схеми завжди агресивні. Інтерпретаційні схеми ментальної моделі агресивні до реінтерпретації. Інакше кажучи, ментальна модель агресивна до спроб безпосереднього реінтерпретування. Для її зміни потрібні переконливі нові обставини, сумніви, критична переоцінка власних схем.

У разі неможливості далі ігнорувати та фільтрувати перетворювальні впливи (наприклад, у випадках утрат в старості), їх трансформують і включають, пристосовують до прийнятої ціннісної системи моделі. Отже, за Р.М.Грановською, існують два захисні механізми ментальної моделі: фільтрація та трансформація [6].

Змінена (реінтерпретована) модель світу веде до зміни способу розв'язування не тільки даної проблеми, а й інших. Тому трансформована через автонаратив ментальна модель потенційно може надавати нові засоби розв'язування й інших життєвих задач, а не тільки задачі переосмислення (реінтерпретації) власного досвіду.

При такому розгляді ментальна модель виступає як стереотипізована система, в якій стара людина знаходить витоки захисної ригідності. Виходячи із сказаного вище про захисні механізми ментальної моделі та її агресивність до реінтерпретації, слід зазначити, що для збереження психічного здоров'я у похилому віці дійсно потрібним є певний баланс між гнучкістю і захисною ригідністю. З іншого боку, не можна не працювати з віковою ригідністю, бо втрата гнучкості мислення знаходиться серед дуже ранніх і важко вловимих проявів деменції [5].

Відомо, що деменція починається непомітно і прогресує повільно, супроводжується, як ми уже вказували, ригідністю психічних процесів, утратою критичності тощо [5, 11]. З іншого боку, існують певні спеціальні когнітивні (інтелектуальні) ознаки, які вказують на деменційний потенціал. Порушення когніції має зачіпати більш ніж одну сферу когнітивного функціонування. Елістер Бернс і Тоні Хоуп у книзі «Психіатрія пізнього віку» [11] зазначають, що найчастіше порушується пам'ять і щонайменше одна з таких когнітивних функцій, як мовленнєві і конструкторивні здатності, мислення, розважливості.

Щодо пам'яті, то при деменції найбільше уражені такі аспекти:

- 1) Свідоме (довільне) відтворення (згадування) нової інформації.
- 2) Проспективна пам'ять (згадування, що потрібно щось зробити у відповідь на певну підказку: скажімо, вимкнути світло перед виходом з дому). Її порушення часто зустрічаються навіть на ранніх стадіях деменції, тому вони є діагностичним моментом.
- 3) Пам'ять на недавні події вражається при деменції більше, ніж на віддалені. Тести на недавні події люди з деменцією виконують значно гірше, ніж здорові люди, а тести на пам'ять на віддалені події – просто гірше [11, 19].

Для нарративної технології, тісно пов'язаної з вербальними здібностями старої людини, принциповим є стан її мовлення. Фахівці вважають, що виражені порушення при деменції мають підбір слів та дискурсивні здатності (надзвичайно важливі при створенні нарративу). Синтаксичні знання майже не порушуються, вони, як указують фахівці, є «на подив стійкими» [21]. Однак люди похилого віку і в нормі схильні говорити і писати, використовуючи більш прості речення, ніж молоді. В осіб з деменцією це більш виражено.

Щодо підбору («згадування») слів, то такі порушення рідко, але зустрічаються і при нормальному старінні. Постійні порушення такого плану свідчать про дементивні процеси. Вони пов'язані з наступними механізмами. Найпростіший (і не завжди хворобливий) варіант зводиться до того, що людина точно знає, про що йдеться, але не може згадати назву. Приклад з нещодавно почутої оповіді (жінка, 66 років):

«У нас кілька днів гостював онук, йому 10 років. Син із сім'єю живе за кордоном, а тут вони приїхали, залишили нам онука і поїхали вдвох з дружиною трохи відпочити. Ми так були щасливі! Чоловік-дідусь багато часу з ним проводив, гуляв, водив у кіно, на річку купатися, навіть грав з ним у цю гру... ну як її ну там ще така палка і шари...».

Другий можливий механізм – це порушення класифікації (ясно, що це не чисто мовленнєве порушення, воно скоріше стосується мисленнєвої референції). Людина з таким порушенням не може сказати, чи «ніж» гострий, або чи він є інструментом або предметом одягу. Нормальне старіння порушенням класифікації, як правило, не супроводжується.

Існує ще такий тип порушень, як порушення сенсорного сприйняття. Тут слово згадується краще, якщо людина бачить або навіть тримає в руках відповідний предмет, або може до нього доторкнутися.

Для створення наративу принциповими є «дискурсивні здатності», тобто здатність поєднувати речення у зв'язній оповіді. У людей з деменцією ці здатності виражено порушені. В їх оповідах, наприклад, багато приємників використовується безвідносно («він» раніше за ім'я людини або взагалі без референції), завжди багато повторень. Надзвичайно складно з визначеннями, які виглядають у даному випадку як асоційовані факти («Кіт... Це є в моєї сестри. Аж три...») [11, 21].

Ми зупинились вище на принципових порушеннях породження мовлення, однак ясно, що для породження наративу і розв'язування наративних задач різних типів є важливим також і порушення розуміння мовлення, яке є властивим дементивним випадкам..

Е.Голдберг пропонує у цьому зв'язку певні непрямі підходи до розвитку гнучкості і трансформації ментальної моделі через вплив на метакогнітивні функції (вони не стосуються певного психічного уміння, а представляють організацію їх усіх). Серед них систематичне створення знарядь, створення образів майбутнього, мова як метакогніція (надає засоби для створення моделей, а управлінські функції – засоби для маніпулювання моделями і проведення операцій над ними), а також цілеполагання і самосвідомість.

Пізнавальна діяльність людини, за Голдбергом, спрямована вперед, тобто вона скоріше проєктивна, ніж реактивна. Однак створення образів майбутнього потребує здатності брати певні елементи минулого досвіду і трансформувати їх таким чином, який – у цілому – не відповідає жодному минулому досвіду. «Щоб здійснити це, організм має вийти за межі здатності формувати внутрішні уявлення, моделі зовнішнього світу. Він має набути здатність маніпулювати і трансформувати ці моделі. ... організм має вийти за межі здатності бачити світ через мен-

тальні уявлення, він має набути здатність працювати з ментальними уявленнями» [5, с. 48].

Така активізація здатності працювати з ментальними образами, зафіксованими в автонаративі, сприяє розв'язуванню інтелектуальної задачі по реінтерпретації ментальної моделі. Маються на увазі такі технології реінтерпретації, які пропонуються старій людині в подальшій роботі з автонаративом:

- виділення інших етапів (розділів «Книги життя»), тобто інша їх структуризація (змістовно, відповідно до часу);

- щодо негативно емоційно забарвлених етапів – скорочення, щодо позитивно забарвлених – збільшення у часі;

- зміна кількості етапів, які відповідають минулому, сучасному, майбутньому;

- характеристика плинного теперішнього розділу (етапу) та провідного (актуалізованого), його розмір, аналіз, зміна відношення;

- переструктурування наступних розділів (майбутніх) книги життя.

Ці аспекти або деякі з них можуть бути критеріальними щодо наявності реінтерпретаційних тенденцій у ментальній моделі, одержаних шляхом впливу на структурований автонаратив.

Ще одним технологічним прийомом, який ми використовуємо для реінтерпретаційного впливу на ментальну модель старої людини, є прийом екстерналізації проблеми за Майклом Уайтом [17, 18]. Процес екстерналізації проблеми старості теж можна витлумачити як процес розв'язування інтелектуальної задачі старою людиною. Відповідно до такого підходу проблеми не є внутрішньо притаманними людині, самі люди не є проблемою, і тут використовується метод виведення проблеми зовні, її перетворення на зовнішній об'єкт. Це дозволяє людині пережити власну відмінність від проблеми, зрозуміти, що людина – окремо, а проблема – окремо. Звідси стають доступними можливості успішного вирішення. Екстерналізація граматично виражається в тому, що проблема описується як іменник. Так створюється дистанція між людиною (суб'єктом) і проблемою (доповненням), простір, в якому можуть вибудовуватися різноманітні відношення. Граматичне розототожнення людини і проблеми свідчить, що проблема не сприймається як невід'ємна характеристика дії людини.

Метафори, які використовуються в процесі екстерналізуючих бесід, за Майклом Уайтом, взяті з певних дискурсів, які, в свою чергу, впливають на вчинки людей, спрямовані на вирішення проблем. Так, наприклад, автор стверджує, що не використовує метафору «боротися з проблемою», оскільки вона символізує битву і складність перемоги. Однак за іншими метафорами приховані інші, більш психологічно обґрунтовані можливості. Із запропонованих Уайтом метафор і комен-

тарів до них ми наведемо нижче декілька, які видаються нам адекватними в роботі з екстерналізацією проблеми старості.

- Від проблеми можна піти, розлучитися з нею (розлучення дозволені, і людина має право брати відповідальність за власне життя і визначати її спрямування);

- Проблеми можна влаштувати страйк або бойкот (це з дискурсу громадянського опору несправедливим вимогам експлуататорів);

- Можна перестати терпіти вплив проблеми (заявити про протест, провести маніфестацію...);

- Можна зменшити тиск проблеми (відкачати, повернути вентиль);

- Можна відмовитися співробітничати з проблемою (і ми, і проблема – представники громадянського суспільства, можемо сказати «ні» на її запрошення);

- Можна наполягти на тому, щоб проблема визнала власну відповідальність (з дискурсу про правосуддя);

- Можна вийти з тіні проблеми (нібито вона загороджує нам джерело світу);

- Можна відібрати власне життя, щоб проблема не перетворювала нас на маріонетки (нібито вона кукловод);

- Можна приручити проблему або вдягти на неї узду (дикий звір або кобила) [17].

Зрозуміло, що екстерналізація проблеми старості не є очевидною, оскільки старість як вікова ознака досить сильно злита з літньою людиною. У той же час виведення її зовні дійсно сприяє розрізненню людини і цієї проблеми, її розгляду «на просвіт» і реінтерпретації відповідних складових ментальної моделі.

Можна сказати, що реінтерпретування ментальної моделі (тобто наративу, який її репрезентує), а також екстерналізація проблеми старості в руслі вказаних вище або будь-яких інших метафор є досить складною інтелектуальною наративною задачею, яку має розв'язати немолода людина. Про специфіку кристалізованого інтелекту старої людини ми вже говорили [12, 14]. Слід зазначити, що однією з технологій розвивальної підтримки старої людини може бути відповідний інтелектуальний тренінг, побудований на ґрунті наративних задач. Під розв'язуванням наративної задачі ми розуміємо трансформацію наративу, реконструювання по ньому ментальної моделі і навпаки, розотожнення людини і проблеми старості, створення метафори для реінтерпретування тощо. Процес розв'язування наративної задачі є інтелектуальним процесом, до якого задіяні міжособистісні рефлексивні складники, емоційний та власне інтелект. Тому потрібною є психологічна підтримка інтелектуального розвитку ста-

рої людини, апеляція не тільки до кристалізованого інтелекту (що очевидно), а й до плинного, збереження певного необхідного для трансформації ментальної моделі рівня інтелектуальної гнучкості.

Важко відповісти на запитання, чи є можливою і дійсно ефективною психологічна профілактика деменції, пов'язана з описаною вище підтримкою інтелектуального розвитку старої людини. Однак дослідження англійських фахівців, у тому числі наведені вище [11, 20], свідчать про досить незначні відмінності між порушеннями пам'яті і мовлення при нормальному старінні та на початкових стадіях деменції. Тому спеціальна комплексна робота з інтелектом старої людини, розв'язування нею інтелектуальних задач, зокрема, наративних, може сприяти також і профілактиці ригідності, порушень пам'яті і мовлення, зокрема, перешкоджати їх швидкому розповсюдженню.

Висновки. Успішне вирішення кризи старості передбачає особистісний розвиток (саморозвиток) у напрямку поглиблення розуміння світу, мудрості, осмислення прожитого і пережитого протягом життя. Відсутність готовності до таких змін життєвої позиції та цінностей, трансформації ментальної моделі свідчить про непереборену кризу зустрічі зі старістю, а зростання ригідності, у свою чергу, веде до деменції. Провідними психологічними умовами трансформації ментальних моделей є зв'язок цього процесу з інтелектуальними зрушеннями і збагаченням інтелекту, з рефлексією і інтерпретаційним (наративним) потенціалом суб'єкта, з одного боку, і готовністю суб'єкта до саморозвитку, з іншого.

Для реінтерпретації ментальної моделі світу в старості ефективними технологіями є структурований автонаратив в комплексі з супроводжуваними методами («Кола життя», забарвлення, співбесіда), а також прийом екстерналізації проблеми за Майклом Уайтом за допомогою екстерналізуючих метафор. Визначено критеріальні параметри наявності реінтерпретаційних тенденцій у ментальній моделі, одержаних шляхом впливу на структурований автонаратив.

Трансформацію наративу, реконструювання по ньому ментальної моделі і навіаки, розотожнення людини і проблеми старості, створення метафори для реінтерпретування ми розглядаємо як розв'язування наративної задачі. Процес розв'язування наративної задачі є інтелектуальним процесом, до якого задіяні міжособистісні рефлексивні складники, емоційний та інтелектуальний інтелект.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова К.А. Принцип субъекта в философско-психологической концепции С.Л.Рубинштейна/ К.Ф. Абульханова // Сер-

- гей Леонидович Рубинштейн / Под ред. К.А.Абульхановой. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2010. – С. 77-118.
2. Алексеев А.Ю., Артюхов А.А., Крючков В.Л., Маликова Я.С., Розов М.А. Социокультурные аспекты моделирования «смысла» / А.Ю.Алексеев, А.А.Артюхов., В.Л.Крючков, Я.С.Маликова, М.А.Розов //Философия искусственного интеллекта. – М., 2005. – С. 134-138.
  3. Батищев Г.С. Философское наследие С.Л.Рубинштейна и проблематика креативности./ Г.С. Батищев // Сергей Леонидович Рубинштейн / Под ред.. К.А.Абульхановой. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2010. – С. 206-243.
  4. Гаврилина Л.К., Бызова В.М. Кризисы взрослой жизни: моменты роста / Л.К.Гаврилина, В.М.Бызова – Спб.: Речь, 2010. – 221 с.
  5. Голдберг Э. Управляющий мозг: лобные доли, лидерство и цивилизация / Э. Голдберг – М.: Смысл, 2003. – 335 с.
  6. Грановская Р.М. Психология веры/ Р.М. Грановская – СПб.: Издательство «Речь», 2004. – 576 с.
  7. Ермолаева М.В., Пряхина С. Б. К вопросу о потенциалах развития личности в старости / М.В.Ермолаева, С.Б.Пряхина // Мир психологии.-2008.-№2. – С. 244-255.
  8. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г.С. Костюк //Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969. – С. 118 – 152.
  10. Малкина-Пых И.Г. Возрастные кризисы: Справочник практического психолога / И.Г. Малкина-Пых – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 896 с.
  11. Психиатрия позднего возраста. /Под ред. Робина Джекоби, Катрин Оппенгаймер. – Т.2. – К.: Сфера, 2003. – 507 с.
  12. Проблемы психологической герменевтики /Под. ред. Н.В.Чепелевой. – К.: Издательство Национального педагогического университета им. М.П.Драгоманова, 2009. – 382 с.
  13. Смульсон М.Л. Смысл жизни в ментальной модели мира / М.Л. Смульсон // Психологические проблемы смысла жизни и акме: Материалы X симпозиума./ Под ред. Г.А.Вайзер, Е.Е.Вахромова. – М., 2006. – С. 28-29.
  14. Смульсон М.Л. Интелект і ментальні моделі світу/ М.Л. Смульсон // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Сучасні дослідження когнітивної психології» – Острог: Вид-во Національного університету «Острог», 2009. – Вип.12. – С. 38-49.

15. Смульсон М.Л. Концепція саморозвитку особистості Г.С.Костюка і нагальні виклики сьогодення / М.Л. Смульсон // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г.С.Костюка (19-20 квітня 2010 року). – Т. П. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2010.
17. Уайт М. Карты нарративной практики: Введение в нарративную терапию. / М. Уайт – М.: Генезис, 2010 – 326 с.
18. Фридман Д., Комбс Д. Конструирование иных реальностей. Истории и рассказы как терапия / Д.Фридман, Д.Комбс – М., 2001. – 368 с.
19. Huppert F.A. Memory function in dementia and normal ageing – dimension or dichotomy? // Dementia and normal ageing / Ed. by F.A. Huppert, C. Brayne, D.W.O'Conner. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 291-330.
20. Huppert F.A., Brayne C. What is the relationship between dementia and normal ageing? // Dementia and normal ageing / Ed. by F.A. Huppert, C. Brayne, D.W.O'Conner. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 3-11.
21. Kempler D., Zelinski E.M. Language in dementia and normal ageing. // Dementia and normal ageing / Ed. by F.A. Huppert, C. Brayne, D.W.O'Conner. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 331-365.